

**ҚОЗОҚ ТИЛИ ТЕРМИНЛАРИНИ ЯРАТИШ ВА
РИВОЖЛАНТИРИШДА МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ ШАРТ-ШАРОИТЛАР**
Ярмухаммат Худайбергенович МАДАЛИЕВ

доцент
филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Мухтор Авезов номидаги Жанубий Қозоғистон университети
Чимкент, Қозоғистон

Аннотация

Мақола қозоқ тили терминологияси муаммоларига бағишланган бўлиб, унда миллий терминлар яратиш, уларни бир тизимга солиш, ривожлантириш ва такомиллаштиришда таниқли олимларнинг фикрларидан фойдаланиш масалалари ёритилган.

Таянч сўзлар: қозоқ тили, таълим, тилшунослик, газета, китобий тил.

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ УСЛОВИЯ В СОЗДАНИИ И
РАЗВИТИИ ТЕРМИНОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

Ярмухаммат Худайбергенович МАДАЛИЕВ

доцент
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Авезова
Чимкент, Казахстан

Аннотация

Статья посвящена проблемам терминологии казахского языка, в ней освещаются вопросы создания национальных терминов, их систематизации, развития и совершенствования использования мнений известных ученых.

Ключевые слова: казахский язык, образование, языкознание, газета, литературный язык.

Дунёда илм-фан, илм-маърифат, техника ва технология тараққий этиб борар экан, янги ғоялар, янги қарашлар, янги терминлар пайдо бўлиб бораверади. Тилшуносликда янги терминларнинг кириб келиши эса янги имкониятларни очади, лексикология ва терминологиянинг бойиши ҳамда ривожланишда муҳим аҳамият касб этади, шунингдек, ўзига хос қийинчиликларни ҳам юзага келтиришини инкор этиб бўлмайди.

Ҳозирги кунда тилшуносликда терминология соҳасининг тараққий этиб бориши янги сўз ясаш, сўзларга янги маънолар юклаш, баъзи бир категорияларнинг лексикалашуви, сўз бирикмасининг семантик бир бутун ҳолга келиб қолиши, шунингдек, бошқа турли тиллардан сўз олиш ва сўз

яшаш сабабли рўй бермоқда. Тилшуносликнинг лексик қатламини ҳосил қилувчи термин ва терминологиянинг лингвистик аспектидан бўлган терминшунослик кўплаб тадқиқотчиларнинг диққат марказида турибди.

Терминология соҳасидаги муаммоларнинг ечимини топиш долзарб ва ҳаёт билан ҳамоҳанг юради. Қолаверса, "Тилшуносликда терминологик масалаларга оид кўпгина тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, мазкур масала ўзининг етарлича такомилга етган деб бўлмайди. Бу борада ўз ечимини кутаётган бир қатор муаммолар ҳалигача мавжуд. Айниқса, терминнинг семантикасига оид масалалар жиддий тадқиқ этилиши лозим" [5; 14].

Тилшуносликда термин ва терминология, терминшунослик соҳасида бир қатор тадқиқотлар олиб борилаётган бўлсада, термин ҳақидаги таъриф, айниқса, терминологиянинг тарихий илдизлари, шаклланиши, маданий-тарихий ривожланиши ва тараққиёт босқичлари, термин тушунчаси ҳамда унга доир муаммолар, терминларнинг миллий ўзига хослиги, шунингдек, уларнинг композицион жиҳатлари каби масалалар юзасидаги тадқиқотларнинг кун тартибига қўйилиши амалга оширилган тадқиқотларни ҳар жиҳатдан пухта ва холис баҳолашга имкон беради.

Инсон фаолиятининг ҳар бир соҳаси ўзига хос тушунчалар тизимига эга. Бундай махсус тушунчаларнинг номлари, шунингдек, тушунчалар тизимининг хусусиятларини ҳам акс эттириши керак. Илм-фан ва технология йилдан-йилга ривожланмоқда, минглаб янги тушунчалар пайдо бўлмоқда. Уларнинг ҳар бири ўз маркерини излаш ва лингвистик тизимлаштиришни талаб қилади. Бугунги куннинг долзарб масалалари терминни ва унга бўлган эҳтиёжларни шакллантириш, терминологияни бир тизимга келтириш ҳамда тартибга солишдан иборат. Умумий ҳолда илмий-техник терминологияни ривожлантириш йўналишларини белгилашдан иборат. Вақтнинг ўзи шуни кўрсатадики, бундай кенг қўламли ва мураккаб муаммоларга ечим топиш унчалик осон эмас.

Миллий тилда термин яратиш, миллий тилга асосланган илмий-техник терминологияни шакллантириш учун терминни яратишда ишлатиладиган

ички усулларни ва термин яратишда фойдаланиладиган ички манбаларни аниқлаб, улар ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш муҳимдир.

Шунингдек, ушбу қўлланилаётган сўз ва термин ўртасидаги фарқларни аниқлаш ҳамда сўзларнинг терминга айланиши борасидаги семантик ўзгаришларни, сўзларнинг луғавий маъноси ва терминологик маъно қурилишини таққослаш орқали таҳлил қилиш, тушунча белгиларини асос қилиб олиш ҳам бу ишнинг муҳим хусусиятларидан бири.

Термин (лот. терминус – чек, чегара) – илм-фан, техниканинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмасидир [12;73]. Термин – илм-фанда, техникада, санъатда қўлланиладиган бирор-бир тушунчани аниқ англатадиган сўз ёки сўз бирикмасидир, умумодабий сўзлардан фарқли ўлароқ терминларга экспрессивлик ва кўпмаънолилиқ хос эмас [8; 486]. Маълумотларга таянсақ, "терминология" сўзи лотинча *терминус* ва грекча *логос* сўзларидан ташкил топган бўлиб, "терминлар ҳақидаги фан" маъносини англатади.

Маълум бир тилда бир мавзу доирасига мансуб бўлган махсус сўзлар тўпланганида терминология ҳосил бўлади.

О.С.Ахманова "... лингвистик терминология бошқа ҳар қандай терминология каби терминларнинг оддий мажмуи эмас, балки ўзига хос семиологик тизим" эканлигини таъкидлайди [1; 509]. Машхур рус олими А.А.Реформатскийнинг фикрича, терминологик тадқиқотларда терминларнинг асосий лисоний белгилари хусусида икки хил қараш мавжуд: биринчи навбатда, терминларнинг номинативлиги, иккинчидан, унинг тушунча билан боғлиқ бўлиши [6;47]. Олим термин ва унинг моҳияти нима, деган масала ечимига изоҳ беришда номинация ва унга яқин тушунчалар позицияси томонидан ёндашади [7; 106], Ф.А.Ситкина эсф "Термин – бу махсус ёки касб-ҳунарга оид билим соҳасига тегишли илмий тушунчани репрезентация қилиб берувчи тил белгиси ҳисобланади", деб таъриф беради [11;10].

Термин сўзи ўрнида гоҳида атама сўзини ишлатиш ҳоллари кузатилади. Аммо бу тўғри эмасдек туюлади. Чунки атама термин сўзига нисбатан тор тушунчани ифодалаши бизга маълум.

Ҳозирги вақтда қозоқ тили терминологияси атамаларини шакллантириш жараёни амалга оширилмоқда, яъни 90-йиллардан бошлаб қозоқ тили терминларини яратишга аҳамият берила бошланди. Замонавий қозоқ терминологияси қозоқ тили атамаларини бирлаштириш учун кенг қўламли ишларни талаб қилади. Буни ўтган давр терминологияси соҳасига оид кўплаб илмий ишлар тасдиқлайди.

Қозоқ терминларини яратиш, уларни уйғунлаштириш билан боғлиқ ишларнинг бирданига катта суръатларда олиб борилиши ва унда ҳал қилиниши керак бўлган долзарб масалаларнинг кўпайиши сўнгги қисқа вақт ичида ушбу йўналишда катта миқдордаги илмий ишларни ёзишга сабаб бўлди.

Биринчидан, қозоқ терминларини тартибга солиш зарурати, уларнинг аҳамияти узоқ вақтдан бери назарга олинмаган.

Иккинчидан, қозоқ терминологиясининг долзарб муаммоларини ўрганадиган ва ҳал қиладиган илмий ишлар жуда кам эди. Қ.Жубанов [4; 87] ва бошқа олимларнинг бир қатор илмий мақолалари билан бир қаторда, 90-йилларга қадар фақат О.Айтбаевнинг илмий монографияси [2; 216] қўлланилиб келган.

Қозоқ тили таълимининг, шу жумладан, илмий терминологиянинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида гапирганда, қозоқ халқининг фарзанди Аҳмет Байтурсунов номини тилга олмаслик мумкин эмас. Сабаби, у биринчилардан бўлиб қозоқ миллатининг илмий терминологиясини шакллантириш бўйича тадқиқот олиб борган. А.Байтурсунов тадқиқоти қозоқ тилида алоҳида сўзларнинг терминологик маънода ишлатилишининг бошланишини ва терминологик тизимнинг шаклланишини чалкаштириб юборишга имкон бермайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида нашр этилган китоблар саҳифаларида "Дала уаляти", "Туркістан уаляти" газеталарида алоҳида сўзлардан фойдаланиш бошланди. Саноат терминологиясининг шаклланиши эса маълум бир ихтисослашган соҳани ташкил этувчи тушунчалар тизимининг тилини белгилашидир. Мустақил терминологик соҳани ташкил этувчи махсус тармоқлар номлари тизимидан ажратиш. Фаннинг муайян соҳалари учун терминологиянинг шаклланиши биринчи илмий асарлар, дарсликлар, терминологик луғатларнинг нашр этилиши, уларнинг бошқа тиллардан таржимаси билан узвий боғлиқдир. Қозоқ тилида ёзилган бундай асарларнинг нашр этилиши XX асрнинг биринчи ўн йиллигидан бошланади. Яъни бу қозоқ илмий терминологиясининг пайдо бўлиши шу пайтдан бошланиши кераклигини англатади. А.Байтурсунов қозоқ тилида биринчи дарсликларни ва Ҳ.Досмухамметов, Ж.Кудерин, Э.Омаров, С.Кожанов, М.Дулатов, М.Жумабаевлар эса илмий ва оммабоп таъдқиқотлар яратган.

Собиқ марказ миллий тилларда илмий терминологияни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратди ва уни давлат аҳамиятига молик масала деб билди. Шу сабабли, терминологияни шакллантириш ва ривожлантириш тамойиллари ҳам марказнинг бевосита аралашуви билан собиқ Иттифокнинг тил сиёсатига мувофиқ ишлаб чиқилган, бу ерда уларнинг раҳбарияти қатъий назорат қилинган. Шунинг учун қозоқ луғатининг тугатилишининг даврий хусусиятига ишора қилиб, уни эътиборсиз қолдириш ноўрин бўлар эди. Шундай қилиб, қозоқ луғатининг терминологияси беш босқичга бўлинди. Мақсад ҳар бир босқичнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш ва уларнинг ҳар бирига илмий баҳо бериш эди. Қозоқ илмий терминологиясининг шаклланиши ҳақида гапирадиган бўлсак, аввало Ахмет Байтурсунов номини тилга оламиз. Шунинг учун, XX аср бошларида қозоқ луғатини терминаллаштириш ҳақида гап кетганда, биз А.Байтурсуновнинг илмий терминологияни шакллантиришдаги роли ҳақида гапирамиз. Ҳозиргача терминология соҳасида нашр этилган асарларда

терминология шаклланишининг даврга бўлиниши изчил эмас. Бизнинг даврийлаштиришимиз ҳам улар билан тўлиқ мос келмайди.

Терминологиянинг ривожланиш даражасини аниқлаш ва унинг ҳозирги ҳолатини баҳолаш осон эмас, аммо бу соҳани янада ривожлантириш йўналишларини аниқлаш ва термин ижодкорлигини тартибга солиш жуда зарур ишдир. Ҳозирги вақтда буни тўғри тушунадиган турли соҳалардаги тегишли олимлар ва мутахассислар томонидан терминология масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Уларнинг кўпчилиги атамаларни яратиш, чет тиллари ва халқаро атамаларни идрок этиш билан боғлиқ ўз фикрларига эга. А.Байтурсунов томонидан яратилган терминларнинг хусусиятлари, илмий тушунчалари, номлари бор эди. Натижада илмий назариялар шаклланди ва олимлар ҳар бир илмий соҳанинг асосчиси мақомида тан олинган ушбу илмий мерос кейинги авлод олимлари томонидан давом эттирилди. Чунки ҳар бир инсон, ҳар бир миллат ўз тилининг генетик келиб чиқишини эмас, балки илмий келиб чиқишини билиши керак.

А.Байтурсуновнинг терминлар таснифи фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, умумий тилшунослик каби алоҳида ҳолда ишлаб чиқилган. Олим асрларида қўлланилган атамаларнинг статистик тавсифи берилган. Улардан 118 (38,5%) замонавий қозоқ тилшунослигида ва 119 (61,5%) замонавий қозоқ тилшунослиги соҳасида қўлланилади.

Муаллиф бу терминларни тилшуносликнинг таркибий соҳаларига қараб ажратиб, уларнинг статистик кўрсаткичларини қуйидагича белгилайди: фонетика – 108 термин (35,4%), лексикология – 11 термин (3,6%), морфология – 109 термин (34,9%), синтаксис – 64 термин (21,3%), умумий тилшунослик – 18 термин (4,8%).

Бир вақтлар қозоқ зиёлилари М.Ауезов, С.Садуакасов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, Т.Шонанов томонидан ташкил этилган Ахметология таълимоти олтмиш йилдан ортиқ давом этди. А.Байтурсунов оқланганидан бери ўтган ўн йил ичида буюк инсоннинг асарлари турли томонлардан ўрганилди.

Бир томондан, қозоқ халқининг "маънавий йўлбошчиси", "миллий маданият хонтангри"сига айланган буюк шахс ҳақида тобора кўпроқ маълумотга эга бўлганимиз сари тарихий, илмий онгимизда қозоқ миллатининг руҳи юксалиб боради. Шунинг учун олимнинг адабий ва илмий меросини ҳар томонлама ўрганиш катта аҳамиятга эга.

А.Байтурсунов расмий оқланганидан бери деярли ўн йил давомида Ахметологияда алоҳида иштирок этган журналист-олима Р.Сиздиқова олимнинг тилшунослик, адабиётшунослик, қозоқ тилини ўқитиш методикаси асосчиси ва инновацион ўқитувчи, йирик публицист, истеъдодли шоир эканлигини таъкидлаб, шундай дейди: "Албатта, бизнинг феъл-атворимиз жуда умумий, А.Байтурсуновнинг ўқув ва илмий ишлари билан бир қаторда шеърӣ ижодини, сиёсий ва ижтимоий муаммоларни долзарб, махсус ва чуқур ўрганиш келгуси вазифа, ҳар бир соҳа мутахассисларининг иши ҳисобланади”.

Олима таъкидлаганидек, А.Байтурсунов меросини унинг бой дунёсида, халқимиз манфаати йўлида чуқур из қолдирган соҳаларга ажратган махсус тадқиқотлар ноёб шахснинг қозоқ илм-фани ривожига қўшган улкан ҳиссасидир ва тарихимизда улкан ўрин эгаллаганлигини билдиради. А.Байтурсунов – қозоқ тилшунослиги терминологиясининг яратувчиси. Ҳар қандай фанни ўрганиш, ўзлаштириш ёки бошқаларга ўргатиш ушбу фан соҳасида қўлланиладиган махсус тушунчалар номсиз мумкин эмас. Қозоқ тилшунослигининг асосчиси сифатида А.Байтурсунов ушбу фан соҳасидаги асосий тушунчаларни ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини аниқлади, яъни қозоқ тилининг табиатини, шунингдек, ушбу илмий тушунчаларнинг номларини акс эттирувчи тушунчалар тизимини яратди. Илмий тушунчаларни номлаш осон иш эмас, бу катта нафисликни, тилдан моҳирона фойдаланишни талаб қиладиган ижодий жараён. Бундан ташқари, махсус тушунчаларни номлашда концепциянинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Ном ихчамлик, аниқлик талаб қилади ва чуқур мазмунига эга. Бундай талабларни қатъий бажаришнинг мураккаблиги, она тилида терминларни яратишдан

кўра, уни концепция тизимининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда яратилган бошқа тиллардан тайёр шаклда (яъни қабул қилинмасликка) мажбур қиладиган сабаблардан биридир. Шу муносабат билан, олим қозок тилидан ижодкорлик нуқтаи назаридан фойдаланишнинг ёрқин намунасини кўрсатди. А. Байтурсуновнинг 1912 йилда Оренбургда нашр этилган ушбу илмий иши терминга қўйилган талабларга жавоб беришини исботлашнинг ҳожати йўқ, чунки улар вақт синовидан ўтган ва ўша пайтда махсус чиқариб ташланганига қарамай, доимий фойдаланиш даражасига етган. Бу ерда энг муҳими шундаки, А.Байтурсунов нафақат терминлар гуруҳини, балки бутун фан соҳасидаги махсус тушунчалар номлари тўпламини, аниқроғи, терминлар тизимини яратди. Илм-фан ривожланиши билан тушунчалар тизимининг кўпайиши табиий ҳодисадир. А.Байтурсунов томонидан шаклланган терминлар тизими қозок тили таълими ривожланиб бориши билан янги элементлар орқали тўлдирилди.

Илм-фан томонидан атамаларнинг бундай яхлит тизимининг шаклланиши унинг қозок тили таълими терминологиясининг яратувчиси эканлигидан далолат беради.

Кўпгина терминларни тилнинг бир соҳасига боғлаш шартли тушунчадир, сабаби, бу термин тилнинг ушбу соҳаси тушунчасини билдирувчи атама бўлиб, кўпинча тилнинг бир хил соҳасида ишлатилади. А.Байтурсунов ишлатган фонетик терминлар умумий тилшуносликка тегишли: *алифбо, очиқ бўгин, очиқ товуш, сонор, хат (ҳариф), бўш хат, бўгин, унли товуш, ундош товуш, унли ҳарф (ҳариф), ундош ҳарф (ҳариф), овоз, овоз тизими, овоз белгиси, имло, нозиклик белгиси (аргументация), қаттиқ ундош, ундов белгиси, нуқта, савол белгиси, тил товушлари, уятчан овоз, уйғунлик қонуни.*

А.Байтурсуновнинг бир юз саккиз термини фонетик терминлар сифатида белгиланади. Йигирма учта термин нафақат фонетика билан умумий лингвистик билимларга тегишли, балки ушбу рўйхатдаги баъзи атамалар графикада ҳам, имло ва тиниш белгиларида ҳам, фонетика ва

умумий лингвистик билимларда ҳам қўлланилади. Яъни терминларнинг таснифини тузишда тармоқлараро фаолият мавжудлигини ҳам ҳисобга олиш керак.

Терминлар орасида умумий тил терминлари ҳам мавжуд. Масалан: товуш, унли товуш, ундош товуш, бўғин, ҳарф, сўз номи, сўз маъноси, от, кўшимчалар, мураккаб атама, ноаниқ атама, жумла, қўшма гап, ундов жумла ва бошқалар нафақат соҳага хос, балки тармоқлараро ҳам бўлади. Сўз, биринчи навбатда, лексикологик терминдир, аммо бундан ташқари, сўз термини фонетика, сўз шаклланиши, морфология ва синтаксисда ҳам термин вазифасини бажаради. Масалан: а) сўз лексикологиянинг асосий лингвистик бирлигисидир. Бундан ташқари, А.Байтурсунов тилшунослик, адабиётшунослик илмий терминологиясини ривожлантириш билан бирга қозоқ тилини ўқитиш методологиясининг асосчиси сифатида ушбу соҳага оид кўплаб терминларни яратди. Буларга усул, ўқитиш усули, умумлаштириш усули каби атамалар киради.

Ахмет Байтурсунов қозоқ терминологиясининг шаклланиши ва ривожланиш йўналишини аниқлашдан ташқари, барча туркий халқлар терминологиясининг ҳам ривожланишига, шунингдек, қардош халқлар ўртасидаги илмий ва маънавий-маданий алоқаларни йўлга қўйиш, атамаларни шакллантириш ҳамда чуқурлаштиришнинг умумий тамойилларига эътибор қаратди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Терминология лингвистическая. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – 509 с.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1988. – 206 б.
3. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп //Ахмет Байтұрсынұлы кизам, Алматы: Жеті жарғы, 1996. – Б. 55-58.

4. Жубанов Қ. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые государственной терминологической комиссией // Исследования по казахскому языку. – Алматы: Ғылым, 1966, – С. 87.
5. Исмаилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Дисс.филол.фан.ном. – Тошкент, 2011.
6. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? Вопросы терминологии. – Москва, 1961.
7. Реформатский А.А. Термин, ака член лексической система языка. Проблемы структурной лингвистики. – Москва, 1968.
8. Розенталь Д.Э. и Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва, 1976. – 486 с.
9. Сыздыкова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 223 б.
10. Терминологиялық хабаршы // ҚР үкіметінің жанындағы мемлекеттік терминологиялық комиссия бюллетені. – Астана: 2002. – № 1. – Б. 62.
11. Циткина Ф.А. Терминология и перевод: К основам сопоставительного терминоведения. – Львов, 1988.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
13. Қазақ терминологиясын реттеудің тұжырымдамасы. – Алматы, 1994.